

В. В. Мазур

аспірант, відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), mazur-v.v@ukr.net

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБІТНИКІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.: ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ТА НЕРЕАЛІЗОВАНІ ПРОЕКТИ

Проаналізовано особливості реформування пенсійної системи Російської імперії, з'ясовано основні проблеми її реалізації по відношенню до робітників. Відзначено важливість прийняття законів 1903 та 1912 рр., які регламентували страхування робітників від нещасних випадків на виробництві. Ці нормативно-правові акти запроваджували довічні пенсії у випадку безповоротної втрати працездатності. Простежено особливості підготовчої роботи по введенню страхових пенсій за віком. Доведено, що реалізувати ці ініціативи перешикодив спротив підприємців-роботодавців. Наведено приклади щодо соціального захисту окремих категорій робітників. Окрему увагу приділено діяльності Одеського та Харківського окружних страхових товариств. Відмічено таку негативну рису у їх роботі як високий рівень відмов по заявах на виплату пенсій. Підозріло виглядали суттєві розбіжності між кількістю нещасних випадків та поданих заяв. Констатовано, що на початку XX ст. система пенсійного забезпечення розвивалася під впливом подій 1905–1907 років та Першої світової війни.

Ключові слова: пенсія, соціальний захист, виробничий травматизм, законопроект, робітники.

V. V. Mazur

Ph. D. student, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mazur-v.v@ukr.net

THE SYSTEM OF THE PENSION PROVIDING OF WORKERS OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: LEGISLATIVE INITIATIVES AND UNREALIZED PROJECTS

Abstract

The peculiarities of reforming the pension system of the Russian Empire were analyzed, the main problems of its implementation in relation to the workers were

found. Of importance was the adoption of laws 1903 and 1912 biennium, which regulated the insurance workers from accidents in production. They introduced lifelong pensions in the event of permanent disability. The peculiarities of preparatory work on the introduction of insurance pensions by age are characterized. These initiatives have been hindered by resistance from employers. There are examples of social protection for certain categories of workers. Special attention is paid to the activities of Odessa and Kharkiv District insurance companies. Negative sign of their work was a high level of refusals to receive pensions. Significant discrepancies between the number of accidents and the submitted applications looked suspiciously. At the beginning of the XX century the pension system was improved under the influence of the events of 1905–1907 and the First World War.

Keywords: *pension, social protection, occupational injuries, Bill, workers.*

Необхідність реформування сучасної системи пенсійного забезпечення є очевидною не лише для громадськості, а й державних органів влади. У той же час чи не єдиним швидким методом подолання існуючих проблем вважається підвищення пенсійного віку, без глибоких змін основоположних засад. Такий підхід викликає спротив суспільства та є занадто спрощеним. Зважаючи на це, необхідно застосувати більш виважений експертний підхід, який би змінив монопольну державну систему, стимулював створення приватних пенсійних фондів та сформував ефективні механізми контролю їх діяльності. Кінцевою метою має стати формування справедливого та достойного матеріального забезпечення людей похилого віку. Саме таке завдання, принаймні на рівні публічного декларування, ставила влада на початку ХХ ст. у ході розробки та реалізації низки законодавчих ініціатив, спрямованих на поступове розширення прав незаможних категорій населення на отримання різноманітних пенсій.

Така постановка проблеми визначає суспільну актуальність представленого дослідження. Його наукове підґрунтя визначається відсутністю спеціалізованих напрацювань істориків на цю тему, тож досягнення поставленої мети можливе за рахунок комплексного залучення джерельної (законодавчі матеріали, публікації преси) та історіографічної бази (праці А. Авреха, С. Ашмаріної, Л. Іванова, В. Литвинова-Фалинського та ін.).

Прискорення промислового розвитку Російської імперії наприкінці ХІХ ст., індустріалізація та концентрація виробництва були нерозривно пов'язані із різким збільшенням кількості робітників, умови і рівень оплати праці яких залишалися вкрай незадовільними. Тож одним із головних програмних пунктів наростаючого страйкового руху стала вимога належного соціального забезпечення. Ключове місце у ньому пакеті вимог займало страхування від нещасних випадків на виробництві. У той час як державні органи лише вивчали питання, підприємства першими

започаткували практику створення приватних страхових товариств. Ще з початку 1880-х рр. численні урядові комісії працювали над підготовкою проекту створення кас страхування та пенсійних кас, однак щоразу кожен новий міністр фінансів вважав за необхідне доопрацювати наявні розробки. Перешкоджали завершенню роботи й відмінності у поглядах чиновників Міністерства внутрішніх справ і Міністерства землеробства та державного майна на особливості майбутнього закону, а також небажання Державної ради змінювати існуючу добровільну систему¹.

Лише у 1903 р. майже 25-річна робота була завершена затвердженням “Правил про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників і службовців, а так само членів їх родин, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості”, які на загальнодержавному рівні вперше запровадили відповідальність промисловців у випадку смерті або каліцтва робітників². У документі вказувалося, що відповідні виплати могли бути у двох формах:

- 1) на певний період — у вигляді матеріальної допомоги;
- 2) пожиттєво — у вигляді пенсій.

При цьому визначальним фактором був ступінь каліцтва. Тимчасова втрата працездатності передбачала отримання матеріальної допомоги на відповідний період у розмірі 50% заробітку. У випадку встановлення, що працездатність не зможе відновитися, роботодавець повинен був пожиттєво виплачувати пенсію:

а) при повній непрацездатності — у розмірі 2/3 від річного утримання;

б) при неповній — у пропорційно меншому розмірі, залежно від встановленого ступеню каліцтва.

Якщо ж розмір призначеної пенсії був більшим за попередньо виплачувану матеріальну допомогу, то потерпілий мав право на отримання різниці. Смертельний випадок у результаті нещасного випадку на виробництві, або під час лікування чи не пізніше двох років після цього, надавав право членам родини померлого отримувати пенсію. Зокрема, вдова претендувала на довічне отримання 1/3 пенсії; діти — на частку від 1/6 до 1/4 (залежно від того чи залишався у живих один із батьків чи були вони круглими сиротами) пенсії для кожного до досягнення 15 років; родичі по прямій висхідній лінії та брати і сестри — на 1/6 розміру пенсії

¹ Ашмарина С. В. Разработка закона 1903 г. о страховании промышленных рабочих // Проблема гармонизации мироотношений. Челябинск, 2002. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Article/1903.htm#08>.

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 3-е. Т. 23, ч. 1. № 23060. С. 595–606.

(перші — довічно, другі — до досягнення 15 років), якщо вони перебували на утриманні померлого. При цьому загальний розмір виплат членам родини не повинен перевищувати $2/3$ від річного утримання робітника, для визначення якого встановлювалася окрема методика³.

Передбачалася, у випадку взаємної згоди, можливість заміни довічних пенсій одноразовими виплатами. Їх сума не могла перевищувати 10-кратний розмір призначеної річної пенсії. Окремо регламентувалася участь поліції, Головного по фабричним та гірничозаводським справам присутствія, фабричної інспекції та окружного інженера; а також процедура і форма медичного засвідчення, яке за бажанням кожної із сторін можна було провести повторно упродовж трьох років після нещасного випадку.

Загалом, закон 1903 р. вперше в історії Російської імперії започаткував систему загальнообов'язкової виплати підприємцями матеріальної допомоги та пенсій у випадку втрати робітниками працездатності у результаті нещасних випадків на виробництві. Звичайно зберігалася можливість зловживань, наприклад, шляхом встановлення так званої “грубої необачності” працівника, яка знімала будь-яку відповідальність із власника підприємства, або під час укладання мирової угоди між сторонами про вид і розмір винагороди потерпілої сторони.

На практиці проявилися й інші суперечливі нюанси. Так, закон чітко фіксував, що при повній втраті працездатності постраждалий має право на отримання пенсії у розмірі $2/3$ від річного заробітку, а при частковій — на відповідну частину. Однак не конкретизувалося про яку саме частину йшла мова: від вказаних $2/3$ чи від загальної суми. Відразу склалася така ситуація, що працедавці рахували відсоток від $2/3$ і таким чином економили власні кошти. У 1909 р. газети почали писати про судовий прецедент, коли петербурзький робітник Матвєєв, після отримання виробничої травми, яка призвела до часткової втрати працездатності, подав позов до касаційного департаменту Сенату і домогся виплати пенсії із розрахунку відсотку від повного річного заробітку. Втім, здолати опір роботодавців не вдалося. “Сенатське пояснення викликало величезне заворушення серед підприємців. Спричинився величезний шум, у прихильній до промисловців пресі розпочалася жвава агітація проти сенатського пояснення — і в результаті “поясненням” відділу промисловості міністерства торгівлі і промисловості фабричним інспекторам наказано було не зважати на сенатське пояснення й дотримуватися старого порядку, тобто при визначенні пенсій за неповне каліцтво за одиницю

³ Там же. С. 600–601.

вважати не цілий річний заробіток, а тільки 2/3 його”⁴. У результаті, Сенат не втрутився у ситуацію і дискримінаційна практика не була відмінена. Більше того, траплялися навіть випадки скасування цією інстанцією рішень судових палат про виплату пенсій постраждалим на виробництві робітникам.

Тим не менш, варто констатувати, що прийняття закону 1903 р. стало серйозним кроком на шляху до запровадження загального страхування та поширення практики виплати пенсій ширшим верствам населення. На той час провідні європейські країни вже активно рухалися цим шляхом, адже відповідальність підприємців за каліцтво і смерть робітників на виробництві була запроваджена: у Німеччині — в 1871 р., Швейцарії — у 1881 р., Англії — у 1897 р., Франції — у 1898 р.⁵

Вказуючи на прогресивний характер закону, В. Литвинов-Фалинський, який, працюючи у Міністерстві торгівлі і промисловості, пізніше приймав участь у розробці низки соціальних законопроектів, відзначав такий його недолік як запровадження системи індивідуальної відповідальності підприємців. На його думку, у випадку їх банкрутства, робітники, яким призначалися пенсії, залишалися незахищеними і втрачали відповідні виплати⁶. Подібні ризики звернули увагу Державної ради на необхідність створення додаткових гарантійних механізмів. Серед них: запровадження низки зобов'язань власників підприємств у випадку їх закриття чи успадкування, страхування прибутків на суму аналогічну пенсійним виплатам, інвестування капіталів у державні кредитні установи, тощо.

У подальшому в уряді домінуючою стала точка зору, що найбільш ефективним механізмом подолання всіх ризиків може стати обов'язкове страхування робітників від нещасних випадків. Це ліквідувало залежність від фінансового стану окремих промислових об'єктів та перекладало відповідальність на страхові товариства. У якості джерел виплат мали стати періодичні платежі від підприємств і безпосередньо працівників, розмір яких коливався залежно від заробітної плати і ступеню небезпечності робіт. Саме в такому контексті, не самотійно, а у взаємозв'язку із страхуванням і матеріальною допомогою, поступово розвивалося пенсійне забезпечення робітників на початку XX ст.

⁴ Сенат і робітники // Рада. 1909. № 145. С. 1.

⁵ Литвинов-Фалинский В. П. Новые законы о страховании рабочих. Текст законов с мотивами и разъяснениями. СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1912. С. 4.

⁶ Там же. С. 56–58.

Початок революції 1905–1907 рр. неабияк актуалізував відповідне питання і уряд Російської імперії прискорив роботу, спрямовану на покращення соціального становища цієї категорії населення. Ще раніше було розроблено відповідну програму реформування, частиною якої став законопроект про страхування робітників від нещасних випадків та старості. На початку 1905 р. обговорення відбувалося на кількох засіданнях Комітету міністрів, у тому числі й за участі підприємців. Неабиякий спротив останніх викликало можливе додаткове фінансове навантаження, адже пропонувалося покласти на роботодавців сплату частини страхових внесків — у розмірі 3% від зарплати робітників. Це, а також інші ініціативи урядової комісії (наприклад, про зменшення робочого дня та регулювання трудових відносин) спричинили відмову промисловців працювати над проектом змін і фактично роботу було призупинено⁷.

Новостворене Міністерство торгівлі і промисловості відновило практику проведення нарад для експертного обговорення соціальних законопроектів. На них, у тому числі й вже за часів прем'єрства Петра Столипіна, промисловцям було запропоновано розглянути два окремі проекти: про страхування на випадок інвалідності та старості. Під час обговорення тогочасний голова Ради з'їздів промисловості і торгівлі, яка була створена у 1906 р., колишній міністр торгівлі і промисловості Василь Тімірязєв вказав на “труднощі”, які унеможливлювали на той час реалізацію обох проектів⁸.

Промисловці послідовно намагалися загальмувати втілення пропонованих ініціатив, а уряд, прагнучи зберегти підтримку впливових фінансових груп, не особливо наполягав на запровадженні страхування від старості. Однак певний час влада не відмовлялася остаточно від цієї ідеї. Так, виступаючи 6 березня 1907 р., вперше в якості голови Ради міністрів, на засіданні Державної думи другого скликання із програмою дій Петро Столипін зазначав: “найголовнішим завданням в області надання робітникам позитивної допомоги є державна опіка про нездатних до праці робітників, яка здійснюється шляхом їх страхування, на випадок хвороби, каліцтва, інвалідності і *старості*” (курсив. — В. М.)⁹.

Громадськість жваво зреагувала на подібні ініціативи. У червні 1907 р. у пресі обговорювався проект створення так званої “державної

⁷ Рабочий вопрос в комиссии В. Н. Коковцова в 1905 г. Сб. документов. Москва: Вопросы труда, 1926. С. 58, 236.

⁸ *Аврех А. Я.* П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. Москва: Изд-во политической литературы, 1991. С. 103.

⁹ Избранные выступления П. А. Столыпина в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911 годы. Москва: Изд. Гос. думы, 2012. С. 30.

каси забезпечення робітників на старість, непрацездатність і на випадок смерті”. “Не може бути сумніву, цей захід є цілком слушний. Інвалідів праці в нас немало, і всі вони лишаються без жодних засобів на старість. Старі робітники марно шукають собі притулку. Здійснення державного страхування робітників на старість та інвалідність, безперечно, в значній мірі, полегшить становище багатьох нещасних, що тепер важким тягарем падають на органи приватної добродійності” — відзначала українська газета “Рада”. Утім, критикувалося таке положення міністерського проекту як високі внески, пропонувалося встановити їх на рівні 3% від заробітної плати. “По французькому законопроектові робітники вносять 2 проц. заробітку і стільки вносять хазяї”, “в Германії страхування на випадок інвалідності (нездатності до праці) коштує робітникам не більше, як 0,8–1 проц. заробітної платні” — писала газета “Русское слово”. Не залишився поза її увагою і низький розмір пенсій: “у нас найменша річна пенсія становить 36 руб. — суму до смішного мізерну”. Тут же наводилися приклади Німеччини та Франції, де мінімальні виплати в еквіваленті складали близько 55 руб. та 135 руб. відповідно. Пояснювалося, що подібні відмінності пов’язані із відсутністю державної участі у здійсненні доплат до пенсій¹⁰.

Критика громадськості і преси виявилася передчасною, адже, попри публічне декларування, плани влади щодо запровадження виплати робітникам страхових пенсій по досягненню певного віку так і не було реалізовано.

У 1908 р. Міністерство торгівлі і промисловості Російської імперії подало декілька соціальних законопроектів для розгляду Державною думою третього скликання. Тоді про страхування від старості вже не йшлося. Серед поданих законопроектів були: про створення присутствій у справах страхування робітників, про створення ради у справах страхування робітників, про страхування робітників від нещасних випадків. Останній із названих розвивав основні положення вже аналізованого закону 1903 р., зокрема у напрямку заміни особистої відповідальності підприємців на відповідальність страхових товариств¹¹.

Тоді ж преса почала поширювати текст проекту “Положення про обов’язкове страхування від інвалідності і старості”, очевидно напрацьований ще раніше. Його окремі пункти стосувалися безпосередньо пенсійного забезпечення і цікаві для формування уявлення про тогочасне

¹⁰ З газет та журналів // Рада. 1907. № 141. С. 1–2.

¹¹ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Ч. 2: Законодательная деятельность. СПб.: Гос. тип., 1912. С. 357–359.

бачення можливих напрямів реформування. Зокрема у ньому пропонувалося запровадити для застрахованих осіб пожиттєву виплату пенсії після досягнення 60 років. “Право на пенсію припиняється, коли: 1) пенсіонер вмирає; 2) коли йде в ченці; 3) коли він втрачає права по суду; 4) коли пенсіонер, отримуючи інвалідну пенсію, знов одержує спроможність працювати”.

Планувалося, що обов’язкове страхування на випадок інвалідності та старості мало стосуватися усіх робітників та службовців, “які мають 15 років, які отримують не більше 1000 руб. щорічного жалування й які служать в промислових, ремісних, торговельних і кредитних підприємствах”. Окремо вказувалося, що пропоноване пенсійне страхування не розповсюджувалося на тих, хто працював у сільському господарстві; отримував за свою роботу не платню, “а лише харчі й мешкання”; солдат, які працювали на військових підприємствах; осіб, яким виповнилося 60 років на момент набуття чинності відповідного закону¹².

Залежно від розміру щорічного заробітку пропонувалося встановити різні розміри обов’язкових страхових платежів та, відповідно, п’ять категорій пенсій (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розмір страхових внесків та пенсій відповідно до проекту
“Положення про обов’язкове страхування від інвалідності
і старості”¹³**

Категорія	Розмір зарплати (руб.)	Страхові внески (коп. на тиждень)	Розмір річної пенсії (руб.)
I	до 200	10	48
II	від 200 до 400	20	72
III	від 400 до 600	30	96
IV	від 600 до 800	40	120
V	від 800 до 1000	50	144

Однак коли вже справа дійшла до внесення законопроектів на розгляд Державної думи, то, очевидно враховуючи податкове навантаження і тиск промисловців, Міністерство торгівлі і промисловості відмовилося від такої прогресивної ініціативи. Тож на порядку денному залишилося лише

¹² Міністерські законопроекти // Рада. 1908. № 3. С. 2.

¹³ Там само.

страхування на випадок хвороби і нещасного випадку на виробництві. У подальшому уряд не повертався до подібних планів і зосередився на запровадженні обов'язкового страхування від нещасних випадків.

Увесь пакет міністерських законопроектів у 1908 р. було передано на розгляд думської комісії з робітничого питання, яка, за посередництва чиновників фабричної та податкової інспекції, вирішила провести опитування щодо ставлення до їх основних положень серед робітників¹⁴. Ця робота затягнулася на декілька років. Безпосереднє обговорення у парламенті завершилося лише у 1912 р. Після проведення аналогічної процедури у Державній раді всі законопроекти були підписані імператором 23 червня 1912 р. Тобто від початку консультацій урядових комісій із промисловцями до завершення всієї процедури прийняття законів минуло понад шість років.

Ключовий із розроблених документів, “Про страхування робітників від нещасних випадків”, головним чином, повторював положення закону 1903 р., у тому числі й щодо права на отримання довічної пенсії у випадку неповоротної втрати працездатності. Основні зміни стосувалися створення системи колективного соціального страхування, яка забезпечувала стабільне фінансове підґрунтя для відповідних виплат та усувала індивідуальну залежність від окремого підприємця¹⁵. Важливим нововведенням 1912 р. стала капіталізація пенсій: розмір страхових внесків повинен покривати поточні управлінські витрати, а також забезпечувати формування капіталу, який би відповідав встановленим фінансовим зобов'язанням по виплатах¹⁶.

Фактично саме за рахунок закону 1912 р. виникла повноцінна і самостійна страхова галузь із розгалуженою системою регіонального представництва та чиновницького апарату, який включав різноманітних службовців, фахівців, лікарів-експертів та ін. Окремі закони регулювали створення кількох страхових округів, у кожній губернії (а також у обох столицях, Одесі і Варшаві) — присутствія у справах страхування робітників, а при Міністерстві торгівлі і промисловості — Ради у справах страхування робітників¹⁷.

Потенційно можливі зловживання та порушення права робітників на отримання виплат і пенсій у випадку виробничого травматизму могли

¹⁴ Государственная дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Третий созыв. Сессия 1. 1907–1908 гг. СПб.: Гос. тип., 1908. С. 119.

¹⁵ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 32, ч. 1. № 37447. С. 872–882.

¹⁶ Испытано временем: 100 лет обязательному социальному страхованию в России (1912–2012) / А. В. Морозов [и др.]. Казань: Изд-во КНИТУ, 2012. С. 87–88.

¹⁷ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 32, ч. 1. № 37444. С. 847–850; № 37445. С. 850–855.

виникнути на етапі відносин із потужними страховими компаніями, які нерідко переслідували власні фінансові інтереси. Додаткові ризики уможлилювала відсутність ефективних важелів впливу робітників на їх керівництво та усунення будь-якої участі фабричної інспекції у вирішенні конфліктних ситуацій, ускладнення процедури оформлення документації, яка давала право на отримання матеріальної компенсації, тощо.

Варто зауважити, що відповідні норми поширювалися лише на “фабрично-заводські, гірничі, гірничо-заводські, залізничні, судноплавні по внутрішніх водах (по ріках, каналах, внутрішніх морях і озерах) і трамвайні підприємства, на яких постійно зайняті не менше двадцяти робітників і застосовуються парові котли або машини, які приводяться в дію силами природи (води, газу, електрики і т. п.) або тварин, а рівно ті із вищевказаних підприємств, на яких хоч і не застосовуються парові котли або зазначені вище машини, але кількість постійно зайнятих робітників не менше тридцяти”¹⁸. Іншими словами, норми закону не поширювалися на торгівлю, дрібну і частково середню промисловість, а також нерозвинуті галузі, більшість об’єктів яких не відповідали або вказаній кількості працівників або технічним параметрам. Окремо вказувалося, що поза дією норм закону залишалися підприємства казенних управлінь і товариств залізниць загального користування. Фактично незахищеною була більшість працівників легкої промисловості. За деякими оцінками прийнято вважати, що обов’язковим страхуванням від нещасних випадків на виробництві теоретично могло бути охоплено близько 3 млн робітників Російської імперії або лише 15% від їх загальної чисельності. Із них майже 0,5 млн вже були на той час добровільно застраховані у товариствах взаємного страхування¹⁹.

Традиційно критично по відношенню цього закону, як і будь-яких інших ініціатив імперської влади, відгукувався лідер більшовиків Володимир Ленін. За його словами, основними недоліками нового законодавства було:

1) запровадження лише двох видів страхування: від нещасних випадків і хвороб;

2) охоплення лише 1/6 робітників, залишаючи “за бортом” окремі категорії сільськогосподарських, будівельних, залізничних, поштово-телеграфних та ін. працівників;

¹⁸ Там же. № 37447. С. 871.

¹⁹ Испытано временем: 100 лет обязательному социальному страхованию... С. 89.

3) встановлення мізерних розмірів матеріальної винагороди (лише 2/3 заробітку при повній втраті працездатності) та покладання на робітників більшості витрат по оформленню страхування;

4) позбавлення страхових товариств самостійності і встановлення за ними нагляду з боку жандармських органів і роботодавців²⁰.

У той час коли Державна дума третього скликання розглядала подані робітничі законопроекти уряд поступово напрацьовував інші ініціативи щодо розширення галузей промисловості на які мала поширюватися дія “старого” закону 1903 р. про право на матеріальне відшкодування у випадку виробничої травми. Щоправда, про загальне обов’язкове страхування навіть не йшлося. Наприклад, у 1911 р., долаючи спротив Державної ради, вдалося поширити відповідні норми на майже 140 тис. робітників промислових і технічних об’єктів підпорядкованих Міністерству фінансів²¹. Головним чином це стосувалося працівників казенної виноробної галузі. У наступному 1912 р. аналогічні права отримали службовці, майстри та робітники залізниць загального користування, однак знову ж таки в обмеженому вигляді, відповідно до закону 1903 р.²²

Після прийняття у 1912 р. закону про обов’язкове страхування потрібно було ще декілька років для його повноцінного практичного втілення. Зокрема, дуже повільно йшов процес відкриття лікарняних кас та окружних страхових товариств. В основу створення останніх, наслідуючи австро-угорський досвід, було покладено територіальний принцип, на відміну від німецького галузевого. Лише у 1914 р. відкрилися Архангельське, Київське, Одеське, Петроградське, Прибалтійське та Північно-Західне, у 1915 р. — Поволзьке та Харківське, у 1916 р. — Кавказьке та Уральське окружні страхові товариства. Московське, Іваново-Вознесенське та Південне судноплавне взагалі не встигли запрацювати²³. Процес гальмував не лише початок Першої світової війни, а й спротив роботодавців та необхідність тривалої розробки диференційованих тарифів страхових внесків для різних підприємств.

Наявні статистичні дані дозволяють сформулювати уявлення про перші практичні результати діяльності новостворених окружних страхових товариств. У 1914 р. загальна чисельність застрахованих робітників відповідно до закону 1912 р. складала лише 202,8 тис. осіб, у 1915–1916 рр. це

²⁰ *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. Т. 21: Декабрь 1911 ~ июль 1912. Москва: Изд. полит. лит., 1968. С. 146.

²¹ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... С. 369–372.

²² ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 32, ч. 1. № 37569. С. 995–1009.

²³ *Иванов Л. М.* Страховой закон 1912 года и его практическое применение // Отечественная история. 1995. № 5. С. 76.

число зросло до майже 1,5 млн осіб. Одні із найбільших показників демонстрували Харківський (майже 0,5 млн робітників) та Київський (понад 0,2 млн осіб) округи. За 1914 р. діючі на той час страхові товариства зафіксували більше 5,5 тис. випадків призначення виплати пенсії у зв'язку із частковою або повною втратою працездатності²⁴. У наступні роки ця цифра значно збільшилася з огляду на збільшення кількості застрахованих, а також зважаючи на зниження рівня техніки безпеки на виробництві під час війни. У тому ж 1914 р. розмір зібраних страхових внесків склав 5,4 млн руб., а загальна сума витрат на лікування, матеріальні виплати та пенсії — понад 625 тис. руб. Характерно, що майже стільки ж (більше 550 тис. руб.) було витрачено на утримання чиновницького апарату страхових товариств і їхні поточні організаційні потреби²⁵.

Приклад діяльності Одеського окружного страхового товариства (Бессарабська, Подільська, Таврійська та Херсонська губернії) демонструє високий рівень відмов у виплаті пенсії. Так, у 1915 р. кількість застрахованих робітників у цьому окрузі складала понад 70 тис. осіб, внески нараховували більше 0,5 млн руб., а кількість нещасних випадків — понад 7,7 тис. випадків. Натомість заяв про отримання виплат і пенсій було подано лише 972 із яких задоволено — 620. Пояснення більшості відмов стосувалося нібито відсутності втрати працездатності. Майже третина робітників, які подавали заяви, скаржилася на неправильне визначення розміру заробітної плати (від цього залежали пенсійні виплати) і ступеню непрацездатності та загалом на відмову товариств у виплаті. Понад 25% таких клопотань задовольнялися. Наприкінці 1915 р. товариство виплачувало пенсії 784 пенсіонерам, при цьому більшість із них отримувала менше 50 руб.²⁶

Подібні показники, у більших масштабах, але схожих за пропорцією, демонструвало Харківське окружне страхове товариство. За червень 1915 — березень 1916 р. ним було зафіксовано майже 75 тис. страхових випадків. Разом із тим, поданих заяв налічувалося лише 3,16 тис., а відмов — 760. За цей період призначено майже 1,5 тис. пенсій, в тому числі й 389 родичам загиблих на виробництві робітників. Традиційно більшість пенсіонерів працювала на підприємствах гірничозаводської промисловості, де ризик отримати травму був найвищим. Розмір понад 80% пенсій складав

²⁴ Там же. С. 80.

²⁵ Краткий свод отчётов окружных страховых товариществ за 1914 год, открывших свои действия в том же году. СПб., 1915. С. 40–41.

²⁶ Отчёт о деятельности Одесского товарищества для страхования рабочих от несчастных случаев за 1915 год (год 2-й). Одесса, 1916. С. 43–44, 61.

менше 100 руб. на рік, а майже половина із них — до 36 руб.²⁷ З огляду на це, можна говорити про мізерність відповідних виплат, які мали місце й у інших регіонах Російської імперії.

Така статистика по обох із вказаних округах засвідчує наявність низки ризиків для зловживань страховими товариствами. Досить підозріло виглядають значні розбіжності між кількістю нещасних випадків та поданими заявами. Очевидно, що розпоряджаючись величезним капіталом, страхові товариства неохоче йшли на зустріч постраждалим у результаті виробничого травматизму і намагалися не допускати надмірних виплат. Варто враховувати і те, що далеко не кожен робітник був детально проінформований про особливості процедури медичного засвідчення та оформлення заяви на компенсацію, а тим більше мав кошти і можливість подати судовий позов у разі отримання відмови.

Таким чином, на початку XX ст. у Російській імперії була проведена серйозна робота, спрямована на покращення матеріального становища робітників — найчисленнішої після селянства категорії населення, в тому числі й їхнього пенсійного забезпечення. Попри домінуючі у радянській літературі безапеляційні оцінки щодо повної соціальної незахищеності, досліджений нами матеріал засвідчує дещо іншу ситуацію. Звісно існувала низка серйозних недоліків і наміри запровадити систему виплати робітникам пенсій по досягненню похилого віку так і не було втілено, однак закони 1903 та 1912 рр. започаткували дієві механізми страхування у випадку отримання виробничої травми та втрати працездатності. В умовах революційної активності 1905–1907 рр. представники уряду, включно із його головою П. Столипіним, неодноразово публічно заявляли про наміри суттєво розширити пенсійне забезпечення, однак бажання не втратити підтримку підприємців було більшим за прагнення покращити становище простого населення. В умовах спаду після 1907 р. революційного руху та встановлення контролю за діями парламенту відтермінування відповідних планів не віщувало загрози соціальної турбулентності.

REFERENCES

1. Ashmarina, S. V. (2002). *Razrabotka zakona 1903 g. o strahovanii promyshlennykh rabochih*. In *Problema garmonizatsii mirootnoshenij*. Chelyabinsk. Retrieved from <http://www.hist.msu.ru/Labour/Article/1903.htm#08>. [in Russian].
2. Avreh, A. Ya. (1991). *P. A. Stolypin i sudby reform v Rossii*. Moscow: Izd-vo politicheskoy literatury. [in Russian].

²⁷ *Иванов Л. М.* Указ. соч. С. 83; Доклады III-му Общему собранию уполномоченных Харьковского окружного страхового товарищества (26 мая 1916 г.). Харьков, 1916. С. 5–19.

3. Ivanov, L. M. (1995). Strahovoj zakon 1912 goda i ego prakticheskoe primenenie. *Otechestvennaya istoriya — The National history*, 5, 73–87. [in Russian].

4. Lenin, V. I. (1968). *Polnoe sobranie sochinenij* (5th ed., Vol. 21: Dekabr 1911 ~ iyul 1912). Moscow. [in Russian].

5. Litvinov-Falinskij, V. P. (1912). *Novye zakony o strahovanii rabochih. Tekst zakonov s motivami i razjasneniyami*. Sankt-Peterburg: Tip. A. S. Suvorina. [in Russian].

6. Morozov, A. V. (Ed.). (2012). *Ispytano vremenem: 100 let obyazatelnomu socialnomu strahovaniju v Rossii (1912–2012)*. Kazan: Izd-vo KNITU. [in Russian].